

Reynaert als psychopaat

Reynaert de vos vanuit forensisch- psychologisch perspectief beschouwd

IRIS BREETVELT

Inleiding

Dit artikel beantwoordt de vraag of Reynaert de vos uit het dierenepos aangemerkt kan worden als personage met een psychopathische persoonlijkheidsstoornis. In de secundaire literatuur over *Van den vos Reynaerde* is regelmatig de vraag opgeworpen of de hoofdpersoon Reynaert een schelm is die machthebbers tart of een schurk die op gewetenloze wijze anderen uitbuit.

Buiten de cultuurhistorische benadering van het middeleeuwse dierenepos en de juridische benadering van het verhaal over de hofdag waarop een rechtszitting centraal staat, is een psychologische benadering relevant om vanuit de klinische en forensische psychologie het personage Reynaert de vos beter te doorgronden.

Hoewel de sluwe en meedogenloze vos bij toepassing van de psychopathie-checklist van Hare niet als psychopaat aan te merken valt, gaat zijn profiel wel sterk in die richting, met name wat betreft de interpersoonlijke en affectieve factor. De mate waarin de gewetenloze vos psychopathische trekken vertoont, rechtvaardigt een visie op zijn personage als schurk.

Als uitgangspunt voor analyse van de tekst van het verhaal is gebruikgemaakt van: André Bouwman en Bart Besamusca, *Over de vos Reynaert. Een prozaver-taling van Van den vos Reynaerde* (2007)¹ en *Van den vos Reynaerde naar het Comburgse handschrift* vertaald door Walter Verniers (2012).²

Als illustraties dienen enkele door Corina Smit gemaakte tekeningen bij een nooit gepubliceerde Reynaerttekstbewerking door Nel Bakker uit 1946.

Probleemstelling: ambigue typering van het personage Reynaert

Het karakter van Reynaert de vos, zijn antropomorfe persoonlijkheid, is die van een held, een schelm of een schurk. Jan de Putter (2021) stelt dat een centrale vraag in het Reynaertonderzoek is of het karakter van de vos sympathiek of slecht is. Zijn karakter is ambivalent. Na 150 jaar Reynaertstudie bestaat er nog meningsverschil onder deskundigen over het karakter van de hoofdpersoon (Van Oostrom, 1984).

De context van het epos over Reynaert de vos is de feestelijke hofdag waarop het hoge gerecht bijeenkomt en kapitale delicten en veten onder de adel behandeld worden en waar alle dieren dienen te verschijnen (Lippevelde, 2012). De aanklacht van onder meer Isegrim de wolf als eiser maakt de hofdag tot een rechtsgeding waarin misdrijven aan Reynaert ten laste worden gelegd, waarbij bewijs van mishandeling (van Cuwaert de haas) en moord (op Coppe de hen) worden getoond. Intentie van de hofdag is berechting van de misdaden van de vos. Daarmee is antisociaal gedrag van Reynaert de vos geïmpliceerd.

De schelm is een in volksverhalen terugkerend personage dat door psychiater C.G. Jung tot archetype werd gerekend (Van de Velde, 2016). De schelm (Engels: trickster) 'is het personage dat een loopje neemt met de bestaande orde, de zaken naar zijn hand kan zetten, en

arglistig zijn eigenbelang realiseert.' Hij doorbreekt regels en conventies en neemt het op tegen de gevestigde macht; hij opent ook de deur naar een nieuwe wereld door revolutie en het omverwerpen van oude machtsstructuren.³ Rechtszaken vormen een hoogtepunt in het optreden van de welbespraakte schelm. Juist daar waar de rechtsorde zou moeten heersen, lukt het hem door listig optreden met leugens, bedrog en manipulatie die te ondergraven. De vos in *Van den vos Reynaerde* is een prototypische schelm: Reynaert is listig en duister qua praktijken, maar ook welbespraakt en ter rechtszitting in z'n element. Deze visie past bij de aanname dat het geïntendeerde publiek het volk of de burgerij zou zijn geweest dat door de listen van Reynaert getoond wordt hoe de arrogantie van de macht ten val komt. Volgens Van Oostrom (1983) is echter op basis van literair historische bronnen de adel het geïntendeerde publiek geweest, die gewaarschuwd wordt voor de vos als leugenachtige en misleidende vleier en infame intrigant aan het hof. De 'scal' werd in de middeleeuwen beschouwd als fundamenteel boosaardig karakter.

Janssens (1992) stelt dat moderne lezers zich identificeren met de slimme vos die met zijn moed, intelligentie en humoristische streken bewondering oogst. In de middeleeuwen werd de vos echter als een duivelse schurk beschouwd; geen sympathieke schelm, maar een doortrapte bandiet (Janssens, 2001). De typering van de vos als 'de felle met de grijze/rode baard' verwijst naar schurkachtigheid/boosaardigheid: rood is de kleur van de bloeddorstigheid. Janssens concludeert dat een negatieve duiding van Reynaert in een historiserende lezing van de *Reynaert I (Van den vos Reynaerde)* de meest plausibele interpretatie biedt. Janssens (2008) stelt over het eerder ambivalente dan louter negatieve karakter van de vos in navolging van Van Oostrom 'een onloochenbare dubbelzinnigheid rond de vos, die weliswaar wreed en perfide is, en schaamteloos zichzelf buiten en boven de rechtsorde plaatst, maar die tegelijk imponeert, fascineert en zelfs wel sympathie opwekt door hoe hij dubieuze macht en schone schijn over de hekel haalt.' Reynaert de vos heeft dus een ambigu karakter.

Broens (2010) typeert Reynaert als schijnheilige of religieuze oplichter wiens leven het tegendeel is van deugdzaamheid. Hij meet Reynaerts gedrag af aan de werken van barmhartigheid. Reynaert, uitgedost als kluizenaar, keert het geestelijk werk van barmhartigheid – de onwetenden onderrichten – om. Zijn belofte dat hij Cuwaert het credo zal leren en kapelaan zal maken, blijkt een hinderlaag om hem te doden en op te peuzelen. Reynaert geeft wel raad aan de twijfelende Tibeert maar doet het omgekeerde van wat het geestelijk werk van barmhartigheid – twijfelaars goede raad geven – bedoelt. Reynaert wil Tibeert in de valstrik lokken. Reynaert lacht de verdrietigen of degenen die in een benarde positie verkeren door nota bene zijn toedoen, uit en bespot hen; hij doet het tegendeel van het geestelijk werk van barmhartigheid, de verdrietigen troosten en de zieken bezoeken. In plaats van de naakten te kleden, een van de lichamelijke werken van barmhartigheid, zorgt Reynaert er juist voor dat zijn pelgrimsattributen uit de huid van de beer, de wolf en de wolvin worden gesneden. Broens maakt duidelijk dat Reynaert het tegendeel doet van wat de veertien werken van barmhartigheid inhouden. Voor een vertrekkend pelgrim is dit wrede wangedrag ongepast. De snode vos is een onbarmhartige schijnheilige.

Kernvraag die Tourhout (2019) stelt is of Reynaert de vos een held of een schurk is. Hij constateert dat de sluwe vos in de receptie door de eeuwen heen van schurk naar rebelse held is geëvolueerd. Wreedheid en gebrek aan berouw, in combinatie met spitsvondigheid, leverde een ambiguïteit van karakter dat bewondering en tevens afschuw wekt. Zijn positieve eigenschappen benut hij voor moreel verwerpelijke doelen, namelijk eigen gewin of behoeftebevrediging. Met zijn immorele levenswandel gaat de vos uiteindelijk vrijuit. Als kenmerken van heldhaftigheid van Reynaert gelden diens moed, onverschrokkenheid, overtuigingskracht en leiderschap. Maar aan een doel, anders dan ontsnapping aan een strafproces wegens gepleegde wandaden, ontbreekt het de vermeende held. Kenmerken van Reynaerts schurkachtigheid zijn: oneerlijkheid, egoïsme, gebrek aan empathie, wraakzucht, wreedheid en gebrek aan

berouw daarover; hij is een immorele schurk. Ten minste is hij een hybride held of ambigue figuur die 'alle morele en maatschappelijke regels met de voeten treedt'. Vanuit een immoreel kader rechtvaardigt hij zijn misdaden en verdedigt zijn heldhaftigheid. Moreel inzicht en berouw ontbreken.

Deze beschrijving van wat Tourhout (2019) noemt de hybride held met een ambigu persoonlijkheidsprofiel, komt voor een belangrijk deel overeen met het profiel van de psychopathische persoonlijkheidsstoornis die behalve charmerend (op het eerste gezicht), leugenachtig en manipulatief is, andermans grenzen overschrijdt en erop uit is anderen te exploiteren. Juist vanwege de ambiguïteit van het karakter van de hoofdpersoon, rijst de vraag of Reynaert de vos als een psychopaat valt aan te merken. Als dat het geval is, zijn we in de kern terug bij het middeleeuwse beeld van de hoofdpersoon van het epos, namelijk dat van de schurk als archetype, met evenwel een innemende façade. Evenals andere literaire antihelden (Macbeth, Richard III) fascineert hij de lezer. Diezelfde fascinatie leggen mensen voor psychopaten (zoals Bonnie & Clyde en Ted Bundy) aan de dag (R.D. Hare, 2012).

De bevinding van Tourhout (2019) dat 34,7% van de schooljeugd (klas 5 VO) Reynaert labelt als een held, spoort met de constatering van Hare dat de samenleving niet alleen gefascineerd wordt door de psychopathische persoonlijkheidsstoornis, maar daar ook steeds meer tolerantie voor opbrengt.

Hans Overduin (2021) releveert Broens die de hamvraag stelt of er een Reynaertfiguur zou bestaan die aan de antropomorfe kant 'psychopathische' trekken vertoont, maar toch in een dierenepos kan passen, omdat die trekken gecreëerd zijn met een humoristische bedoeling. Wel als Reynaert beschouwd wordt als archetypische figuur van de schelm (trickster) die regeldoorbrekend en grensoverschrijdend handelt en de spot drijft met machthebbers.

Om het karakter van de vos te duiden is een psychologisch referentiekader nodig. Gezien het thema van het verhaal, de rechtszaak over de aanklachten tegen de vos wegens tal van wandaden en de manier waarop de vos met list en bedrog de procesgang weet te verstoren en anderen daarbij opnieuw tot slachtoffer maakt en ten slotte weet te ontsnappen, komt psychopathie in beeld. De persoonlijkheidsstoornis psychopathie is in zijn verschijningsvorm paradoxaal van aard en lijkt daarmee een passend model te vormen voor een ‘monsterlijke held of een engelachtige schurk’ (Tourhout, 2019). Voor een dergelijk ambivalent karakter komt psychopathie als model meer in beeld dan de antisociale persoonlijkheidsstoornis.

De vraag wordt beantwoord of het personage Reynaert de vos aan te merken valt als psychopaat.

Psychopathie

Psychopathie is een persoonlijkheidsstoornis die gekenmerkt wordt door (1) een arrogante en misleidende interpersoonlijke stijl, (2) deficiëntie in het emotionele functioneren, (3) een impulsieve en onverantwoordelijke

levensstijl en (4) antisociaal gedrag (Claes e.a., 2015). De grenzen van anderen worden bij voortdurende overschreden door de psychopaat; sociale conventies, morele normen en wetten lijken voor hem niet te gelden. Dankzij oppervlakkige charme, een opgeblazen zelfbeeld, leugenachtigheid en manipulatie wordt zijn ware zelfzuchtige en antisociale intentie niet makkelijk doorzien en ontloopt hij menigmaal de sociale en juridische consequenties van zijn wangedrag, waarvan anderen

*De grenzen
van anderen
worden bij
voortdurende
overschreden
door de
psychopaat*

slachtoffer zijn (Bishopp & Hare, 2008; Uzieblo & Smid, 2020; Hare & Neumann, 2008; Hare, 2012).

De paradoxale indruk die de psychopaat maakt, ontstaat door het sterke contrast tussen zijn aanvankelijke masker van charme, welbespraaktheid en charisma tegenover zijn ware gezicht van leugens, bedrog en gewetenloze uitbuiting dat zich in tweede instantie toont. De psychopaat moet vanwege zijn masker van normaliteit niet op zijn woorden maar op zijn daden beoordeeld worden.⁴ De psychopaat slaagt in zijn overleving dankzij de dispositie om andermans zwakte te exploiteren. De psychopaat ervaart geen lijdensdruk; zijn sociale omgeving des te meer.

Psychopathie kan opgevat worden als een diagnostische categorie, als een de persoonlijkheid typerende constellatie van eigenschappen. In de algemene populatie komt psychopathie blijkens reviewonderzoek (Sanz-García, Gesteira, Sanz & García-Vera, 2021) bij 4,5% voor, maar bij meting met de PCL-R is dat 1,2%. Onder gedetineerde mannen is dat 16% en onder moordenaars 28%. Psychopathie kan ook opgevat worden als een configuratie van extreme posities op continu verdeelde algemene persoonlijkheidstrekken (Claes e.a., 2015).

Psychopathie komt niet als persoonlijkheidsstoornis voor in het psychiatrisch-diagnostisch classificatiesysteem DSM-5, maar wel als mogelijke specificatie bij de diagnose antisociale persoonlijkheidsstoornis. Psychopathie en de antisociale persoonlijkheidsstoornis overlappen wat betreft antagonistische grondhouding (oppositionaliteit) en disinhibitie (ontremming) in termen van pathologische persoonlijkheidstrekken (Claes e.a., 2015). Antagonisme of oppositionaliteit manifesteert zich in de vorm van manipulatie, kilheid, leugenachtigheid en vijandigheid. Disinhibitie manifesteert zich in de vorm van risicovolheid, impulsiviteit en onverantwoordelijkheid. Als psychopathisch specificeert DSM-5⁵ in combinatie met deze antisociale trekken ook onverschrokkenheid en het ontbreken van angst voor gevaar, dominantie en aandacht opeisend gedrag. Psychopathie is een voorspeller voor crimineel gedrag.

Psychopathie is een multidimensioneel concept dat voornamelijk met de Psychopathy Checklist-Revised (PCL-R)⁶ als beoordelingsinstrument wordt vastgesteld (Multidisciplinaire richtlijn persoonlijkheidsstoornissen, 2008; Claes e.a., 2015; Hare, Neumann & Mokros, 2018). Daartoe wordt informatie verzameld op basis van een semi-gestructureerd interview, aangevuld met bestaande dossiers. De twintig items van de PCL-R representeren de persoonlijkheidstrekken en het sociaal deviant gedrag dat de kern vormt van psychopathie. Per item vindt scoring plaats op een 3-punt schaal, (0 = item afwezig; 1 = item geldt tot op zekere hoogte; 2 = item is duidelijk aanwezig). De maximale totaalscore bedraagt dus 40. De dimensionele totaalscore indiceert de mate van psychopathie op een continuüm. Voor dichotomisering van de totaalscore omwille van categorisering als psychopaat geldt volgens Hare een grensscore van 30, dat is een standaarddeviatie boven de gemiddelde score van daders in

de VS (Bishopp & Hare, 2008; Hare, Neumann & Mokros, 2018; Uzieblo & Smid, 2020). In Europees onderzoek wordt een grensscore van 26 gehanteerd. Forensisch-psychiatrische patiënten in de Dr. Henri van der Hoeven Kliniek hadden een gemiddelde totaalscore van 21,4 met een standaarddeviatie (spreiding) van 8,4 (Hildebrand & De Ruiter, 2004).

Aan de PCL-R-items liggen twee latente factoren ten grondslag (Bishopp & Hare, 2008): een constellatie van interpersoonlijke en affectieve persoonlijkheidskenmerken met als kern grandiositeit, misleiding en ontbrekend schuldbesef (factor 1) naast sociaal deviant gedrag met als kern impulsiviteit, antisociaal gedrag en sociale deviantie (factor 2). Buiten deze factoren vallen twee items die betrekking hebben op wisselende intieme relaties.

Tabel 1 Items en onderliggende factoren van de Psychopathy Checklist-Revised

<i>Factor 1 (kil en meedogenloos)</i>	
<i>Interpersoonlijk (4)</i>	<i>Affectief (4)</i>
Item 1. Gladde prater / oppervlakkige charme (glibberigheid) Item 2. Sterk opgeblazen gevoel van eigenwaarde en egoïsme (grandioos zelfbeeld) Item 4. Pathologisch liegen Item 5. List en bedrog / manipulatief	Item 6. Gebrek aan berouw of schuldgevoel (externaliseren van schuld) Item 7. Ontbreken van emotionele diepgang Item 8. Kilheid / gebrek aan empathie (affectieve oppervlakkigheid) Item 16. Geen verantwoordelijkheidsbesef
<i>Factor 2 (impulsief en sociaal deviant gedrag)</i>	
<i>Levensstijl (5)</i>	<i>Antisociaal gedrag (5)</i>
Item 3. Behoefte aan opwinding / neiging tot verveling Item 9. Parasitaire levensstijl Item 13. Ontbreken van realistische langetermijndoelen Item 14. Impulsiviteit Item 15. Onverantwoordelijk gedrag	Item 10. Gebrekkige beheersing van het gedrag (gebrekkige gedragsregulering) Item 12. Gedragsproblemen op jonge leeftijd Item 18. Jeugdcriminaliteit Item 19. Schending van voorwaarden bij voorwaardelijke veroordeling en/of achterwege blijven van vervroegde of voorwaardelijke invrijheidstelling Item 20. Veelsoortige criminaliteit
<i>Buiten factoren vallend</i>	
Item 11. promiscuïteit ⁷	Item 17. Veel kortstondige partnerrelaties

De acht items op interpersoonlijk en affectief gebied laden meer dan .40 op factor 1. De kern betreft egoïstisch, ongevoelig en zonder wroeging profiteren van anderen. Van de tien items die antisociale levensstijl meten, laden er negen meer dan .40 op factor 2. Item 20 (veelsoortige criminaliteit) heeft een lagere lading op factor 2 maar een hogere lading op factor 1. De kern van factor 2 betreft chronisch instabiel en antisociaal gedrag (Vertommen e.a. 2002). De items met een factorlading $>.40$ zijn manifeste variabelen die elk tenminste 16% van de variantie van de betreffende latente factor verklaren.⁸ De gemiddelde factorlading van de items van de PCL-R is .70 (Hare, Neumann & Mokros, 2018). Psychopathie, vastgesteld met de PCL-R, toont een constellatie van persoonlijkheidstrekken (impulsiviteit, kilheid en oppervlakkig affect, dominantie) en gedragsmanifestaties (antisociaal gedrag, parasitair gedrag, bedrog, grandiositeit). Uit netwerkanalyse blijkt de kern van psychopathie zoals bepaald met de PCL-R, kilheid, gebrek aan empathie en tevens onverantwoordelijkheid en parasitaire levensstijl (Verschuere e.a., 2018).

In de richtlijndatabase van de NVvP⁹ wordt aanbevolen de PCL-R¹⁰ te gebruiken bij een vermoeden van psychopathie. Aanbevolen wordt conform de in Nederland gevolgde praktijk de PCL-R-uitkomsten niet als scores in rapporten te vermelden, maar het psychopathieprofiel in descriptieve termen te presenteren.

De betrouwbaarheid van de Nederlandse bewerking van Hare's PCL-R is hoog bij forensisch-psychiatrische patiënten, merendeels TBS-gestelden (Hildebrand e.a., 2002). De gemiddelde PCL-R- score in deze subgroep is 21. Van deze subpopulatie werd 20% geclassificeerd als psychopaat. De interbeoordelaarsbetrouwbaarheid bedraagt .88; voor factor 1 is de overeenstemming tussen beoordelaars .76 en voor factor 2 is dat .83. Ook uit internationaal onderzoek blijken hoge interbeoordelaarsbetrouwbaarheden voor de PCL-R. Een intraklasse-coëfficiënt $R >.75$ toont een uitstekende intrabeoordelaarsbetrouwbaarheid (Dematteo & Olver, 2022). Bij het beoordelen van hoofdpersonen in films

op de PCL-R bleek de interbeoordelaarsbetrouwbaarheid .73 (Davis, Frederick & Corcoran, 2020). De interbeoordelaarsbetrouwbaarheid van de classificatie psychopaat is met .63 goed. De interne consistentie van de PCL-R is .87. en .83 voor elk van de beide factoren. De items correleren met elkaar gemiddeld .26.

De constructvaliditeit werd bevestigd door de hiërarchie van een 2-factor en 4-factorstructuur. De PCL-R vertoont positieve samenhang met andere maten voor psychopathie en met andere diagnoses zoals middelenverslaving, antisociale persoonlijkheidsstoornis, paranoïde, narcistische en borderline persoonlijkheidsstoornis, maar negatieve samenhang met de vermijdende en afhankelijke persoonlijkheidsstoornis (Hildebrand & de Ruiter, 2004). Predictieve validiteit blijkt uit de samenhang tussen de PCL-R en criminele recidivering. Veroordeeld zijn voor geweldsdelicten hangt samen met psychopathie. Factor 1 vertoont samenhang met instrumentele agressie en factor 2 met reactieve agressie (DeMatteo & Olver, 2022).

Psychopathie is meer dan een antisociale persoonlijkheidsstoornis. Het triarchische model van psychopathie biedt de relevante componenten voor dit onderscheid (Venables, e.a. 2014). Waar de antisociale persoonlijkheidsstoornis disinhibitie en gemeenheid behelst, omvat psychopathie tevens onverschrokkenheid. Psychopathie is daardoor een paradoxaal fenomeen, waarbij antisociaal deviant gedrag gemaskeerd wordt door een ogenschijnlijk mentaal gezonde façade.

Verhaallijn

Om indicaties te vinden voor psychopathie is het zinvol de verhaallijn¹¹ hieronder beknopt weer te geven, uitgaande van de prozavertaling van *Van den vos Reynaerde* door Bouwman en Besamusca uit 2007.¹² Tevens is gebruikgemaakt van de juridische analyse van Lippevelde (2012; *Het recht in het Middelnederlandse dierenepos Van den vos Reynaerde*).

De hofdag als rechtszitting

Het verhaal draait om een rechtszaak (hofdag) tegen Reynaert de vos. Over schurkenstreken van Reynaert de vos (diefstal, verkrachting en mishandeling, poging tot doodslag) worden op de hofdag van de koning door de dieren van het hof aanklachten geuit. Met name het relaas van Isegrim de wolf en de haan Cantecler die de vermoorde hen Coppe toont, maken indruk. De aangeklaagde vos is afwezig. Grimbeert de das houdt een pleidooi voor verdachte Reynaert.

De drie dagvaardingen door de hofboden

Koning Nobel laat Reynaert de vos dagvaarden voor de rechtszitting.

Bode voor de eerste dagvaarding (Bruun de beer) wordt in de val gelokt door Reynaert de vos die daarmee aan dagvaarding ontsnapt zonder eerverlies. De boom met honing waartoe Reynaert hem verleidt, wordt Bruun door zijn gulzigheid fataal; hij komt klem te zitten en wordt door dorpelingen afgetuigd.

Bode voor de tweede dagvaarding (Tibeert de kater) wordt eveneens in een valstrik gelokt. De muizenjacht waartoe Reynaert hem aanzet, wordt hem fataal; hij komt in een strop terecht en wordt door de pastoor afgetuigd die hem aanziet voor kippendief Reynaert.

Reynaert manipuleert zijn slachtoffers zo dat ze hun eigen ondergang tegemoet gaan. Aangrijpingspunt voor die manipulatie is de behoefte van het potentiële slachtoffer.

Afb. 1. Reynaert en Bruun,
pentekening van Corina Smit.

Bode voor de derde dagvaarding (Grimbeert de das) troont de vos mee door hem voor te houden dat hij anders bij verstek veroordeeld wordt. Onderweg vertelt de vos bij wijze van biecht en tevens bekentenis over zijn misdaden, meer plezier dan berouw tonend. Die bekentenis betreft diefstal en moord op kuikens, mishandeling van de wolf en een buitenechtelijke relatie met de wolvin. Hij biecht op Isegrim en de boden Bruun en Tibeert in een valstrik gelokt te hebben met mishandeling door dorpelingen en ernstig letsel als gevolg.

Proces, veroordeling en vrijspraak

Hoewel koning Nobel een partijdige en wraakzuchtige rechter is, prijst Reynaert ter zitting de koning voor zijn wantrouwen in lasterpraat en dwingt hem zodoende zichzelf in twijfel te trekken. Koning Nobel brengt de mishandeling van de beide boden die poogden Reynaert te dagvaarden, naar voren. Reynaert heeft daaraan weliswaar geen juridische, maar wel morele schuld. Tal van dieren uiten hun aanklacht over wandaden van Reynaert.

Terdoodveroordeling van Reynaert volgt.

Terwijl Isegrim, Bruun en Tibeert elders de galg voor voltrekking van het vonnis in gereedheid brengen, verzoekt de vos om een openbare biecht te mogen doen. In die (tweede) biecht criminaliseert hij de executeurs

Afb. 2. Reynaert als gedaagde voor koning Nobel (Corina Smit).

van zijn doodvonnis. Hij vertelt de koning over een schat die bedoeld zou zijn geweest om een staatsgreep te financieren om koning Nobel te doden en de beer op diens troon te helpen. Door de schat te stelen en elders te verbergen, beweert Reynaert het complot van Tibeert, Bruun, Isegrim, alsmede zelfs zijn kompaan Grimbeert, en zijn eigen vader, verijdeld te hebben. Daarmee beschuldigt Reynaert hen van hoogverraad en profileert zichzelf als trouwe dienaar van de koning.

De koning herroept uit begeerte naar de schat de veroordeling van Reynaert opdat die hem de schat, als bewijs van het complot, kan wijzen. Bovendien mogen de dieren geen klachten meer indienen over de vos. Van de vermeende verraders worden Bruun en Isegrim aangehouden op beschuldiging van samenzwering. Reynaert werkt zich onder een zoektocht met koning Nobel naar de schat uit, door een pelgrimage naar Rome als noodzakelijk voor te wenden. Als verminkingsstraf worden uit de huid van de veronderstelde verraders, het wolvenpaar en de beer, pelgrimsattributen (tas en schoenen) voor de vos vervaardigd.

Thuisgebracht door Cuwaert de haas en Belijn de ram, vermoordt en verschalkt Reynaert in zijn hol de haas. De kop van de dode haas geeft hij vervolgens in zijn pelgrimstas mee aan de ram, suggererend dat het brieven van de ram voor de koning zijn. Zo schuift Reynaert de schuld van de dood van de haas Cuwaert in de schoenen van de ram Belijn.

De afrekening

De koning beseft na ontvangst van de kop van de gedode haas, bedrogen te zijn. Reynaert wordt ontmaskerd. De ram wordt opgeofferd aan de intussen vrijgelaten beer en wolf die slachtoffer van het door Reynaert verzonnen complot zijn geworden.

Reynaert de vos wordt vogelvrij verklaard, maar is intussen verdwenen, een spoor van verwoesting achterlatend.

Duiding van Reynaert als psychopatisch

Op basis van de prozavertaling *Van den vos Reynaerde* door Bouwman en Besamusca in *Tiecelijn* jaargang 20¹³ wordt duiding gegeven aan het personage van Reynaert de vos in termen van psychopathie.

1. *Misdaden*

De aanklachten tegen Reynaert die aanleiding vormen tot de hofdag (diefstal, verkrachting, mishandeling en moord) en geuit worden door met name Isegrim de wolf, Pancer de bever en Cantecler die de gedode hen als corpus delicti aandraagt, getuigen van veelsoortige criminaliteit. Afwezigheid van de vos bij de rechtszitting wordt weliswaar toegeschreven aan angst, maar toont ook dat hij zich niet verantwoordelijk voelt voor zijn wandaden, terwijl hij wel beseft dat hij die gepleegd heeft, blijkens zijn latere biecht tegenover Grimbeert de das. Door niet te verschijnen probeert Reynaert de rechtsorde te ondermijnen.

Overschrijden van sociale en juridische grenzen met crimineel wangedrag vormt de antisociale gedragskern van psychopathie. Een affectief tekort in de vorm van ontbrekende empathie, verantwoordelijkheidsbesef en schuldbesef faciliteren dat. Uit de latere biecht blijkt dat de aanklachten van de wolf en de haas gegrond zijn. Of het verkrachting betreft of een buitenechtelijke relatie met de wolvin zoals de das in zijn pleidooi voor Reynaert beweert, er lijkt in ieder geval sprake van promiscuïteit.

2. *Manipulatie en bedrog*

Reynaert weet de zwakten van anderen te vinden en te exploiteren ten eigen bate door hen eerst te vleien, vervolgens te speculeren over een verborgen begeerte en in een verbond met de schijn van vertrouwelijkheid hen buiten hun milieu te brengen (Van Oostrom, 1984): Bruun de beer wordt verleid met honing, Tibeert de kater

*Reynaert weet
de zwakten
van anderen
te vinden en
te exploiteren
ten eigen bate*

met muizen, koning Nobel de leeuw met een schat aan geld, waarbij ieder op zijn beurt slachtoffer wordt van zijn hedonistische behoeften in een door Reynaert geënceneerde valkuil met rampzalige gevolgen. Reynaerts handelsmerk is dat hij zijn slachtoffers, door ze te manipuleren met halve waarheden en leugens of bedrog, zélf hun onheil laat voltrekken. Zo weet hij er ook voor te zorgen dat zowel Isegrim de wolf als de boden Bruun en Tibeert slachtoffer worden

van foltering door derden (dorpelingen en priester). Voor zover mishandeling en letselschade gevolg zijn van manipulatie, maar niet van directe agressie van Reynaert, is zijn juridische schuld ook discutabel. De sluwe vos weet de zwakten van anderen uit te buiten ten voordele van zichzelf, waardoor hij de boden die erop uitgestuurd zijn om hem te arresteren wegens wandaden, van zich af weet te schudden en uiteindelijk zelfs vrijspraak door de koning weet te verkrijgen. Door zijn gezinsleden medeplichtig te maken aan de dood van de haas Cuwaert, dwingt Reynaert hen ten slotte met hem mee te vluchten om te ontkomen aan de gevolgen van ontdekking van de gefingeerde samenzwering tegen de koning.

Daarmee geeft hij er blijk van geen verantwoordelijkheid voor zijn wandaden, waarop de aanklachten betrekking hebben, te willen nemen en met list, bedrog en manipulatie anderen ten eigen bate te exploiteren. In het triarchische model van psychopathie betreft dit de dimensie *meanness* die zich ten volle manifesteert.

Alle dieren laten zich door Reynaert bedonderen en misbruiken en zelfs in de rechtszaak komt hij daarmee weg door de procesgang te verstoren (door niet te verschijnen op de hofdag, zijn arrestatie

tweemaal met een hinderlaag te voorkomen, de openbare biecht te misbruiken voor een leugen over een complot bij wijze van tegenaanklacht en door recht op een bedevaart te claimen om te voorkomen dat hij door de mand valt als de verborgen schat onvindbaar blijkt voor de koning).

3. *Macht, aanzien en geld*

De grootste leugen van Reynaert is die over het complot tegen de koning dat hij door het ontvreemden van een schat verrijdeld zou hebben. Hij heeft zichzelf niet alleen ogenschijnlijk verrijkt met een schat maar ook met diverse woningen, waardoor hij zich makkelijk schuil kan houden. Psychopaten zijn uit op macht, aanzien en geld. Zo ook Reynaert.

Manipulatie en bedrog dienen niet alleen om de consequenties van eerdere misdaden af te wenden, maar ook om macht over anderen te ervaren.

4. *Disinhibitie*

Reynaert lijdt aan een verslaving: de smaak van bloed.¹⁴ Zijn bloeddorstigheid is een vertoon van gebrekkige beheersing van zijn gedrag. Hij kan niet nalaten direct na zijn biecht en inkeer een jonge haan te grijpen om die te verschalken.

(Middelen)verslaving als gevolg van disinhibitie komt als comorbiditeit relatief vaak voor bij psychopathie. De dimensie disinhibitie van het triarchische model van psychopathie is aanwezig.

5. *Geen empathie, wel sadisme*

Reynaert vertoont reactieve en instrumentele agressie: hij vermoordt andere dieren meedogenloos en getuigt daarbij van gevoelloosheid en sadisme. Zijn psychopathische geweld is koelbloedig, achteloos en vaak

instrumenteel. Wanneer anderen door Reynaerts toedoen letselschade oplopen, toont hij geen enkel medeleven of berouw, integendeel, hij toont zich wreed en sadistisch. Reynaert ontleent er plezier aan anderen in de val te lokken, te kwetsen en te bedriegen, blijkens zijn biecht tegenover Grimbeert. Het slachtofferschap van anderen is voor de psychopaat zelfs een bron van vermaak. Ontbrekend schuldbesef, externalisering van schuld en een behoefte aan sensatie dragen daar mogelijk toe bij. De psychopaat neigt er sterk toe anderen de schuld te geven zodat hij, maar het slachtoffer als dader wordt gepresenteerd. Reynaert toont zich stelselmatig niet-empathisch en gewetenloos jegens zijn slachtoffers. Wreedheid, meedogenloosheid en sadisme blijken, behalve uit de wandaden waarvoor hij is aangeklaagd en de valstrikken waarin hij de beide boodschappers doelgericht laat lopen, eens te meer uit zijn pelgrimsattributen: pelgrimsschoenen waarvoor de poten van de wolf en de wolvin zijn gebruikt en de pelgrimstas waarvoor een reep berenvel van Bruun is gebruikt en waarin hij de kop van de doodgebeten haas aan de ram meegeeft. Tevens valt dit gebruik van zelfs de lichaamsdelen van anderen op te vatten als de verbeelding van zijn parasitaire levensstijl. Daarin toont zich kilheid en agressief gedrag dat de antisociale kern vormt van psychopathie, waardoor deze persoonlijkheidsstoornis zoveel maatschappelijke schade teweegbrengt. Het is die maatschappelijke schade die een rechtszaak noodzakelijk maakt.

6. *Grandioos zelfbeeld*

Reynaert presenteert zichzelf uiteindelijk trots en fier aan het hof, met een superieure houding alsof hij een koningszoon is. Deze zelfpresentatie wijst op een opgeblazen zelfbeeld.

De vos vertoont dus een grandioos zelfbeeld, de narcistische kern bij psychopathie, ook wanneer hij ter rechtszitting voor al zijn wandaden verschijnt.

7. *Onverschrokkenheid*

In zijn onbevreesdheid, bravoure en virtuositeit in het misleiden van anderen, toont zich de dimensie onverschrokkenheid (*boldness*) als meest positieve dimensie van het triarchische model van psychopathie. Reynaert is welbespraakt en grappig. Hij heeft ook charisma. Dankzij de dimensie *boldness* (onverschrokkenheid) uit het triarchisch model van psychopathie neemt hij anderen voor zich in, zowel de dieren uit het dierenepos, als de lezers. Het is die dimensie die maakt dat de vos heroïsch lijkt tegenover machthebbers, want aan hun status laat hij zich niets gelegen liggen.

8. *Controversiële perceptie*

Het beeld dat de andere dieren van Reynaert hebben, is controversieel: tegenover beschuldigingen van monsterlijke misdaden door tegenstanders/aanklagers (Isegrim, Courtois, Pancer, Cantecler) zijn er medestanders (Grimbeert als advocaat en Tibeert). Dat valt te verklaren uit het contrast tussen het glibberige masker van de vos met zijn op vroomheid duidende pelgrimsattributen en zijn ware antisociale gezicht. Reynaert is een glatte prater en goede-indrukmaker. De hele pelgrimsrol is onoprecht en tevens impressie-management: het psychopathisch masker van schijnheiligheid dat contrasteert met het ware criminele gezicht van de vos. Terwijl het hem geheel aan moraal ontbreekt, misleidt hij anderen met zijn dramatische toneelstuk van moreel besef (biecht en boetedoening). Koning Nobel waarschuwt bode Bruun de beer voor list, bedrog en manipulatie door de sluwe vos.

*het
psychopathisch
masker van
schijnheiligheid
dat contrasteert
met het ware
criminele gezicht*

Die paradoxale zelfmanifestatie die de sociale omgeving in haar indruk en oordeel verdeelt en ambivalent maakt, is inherent aan psychopathie.

9. *Externalisering van schuld en rolomkering*

Reynaert weet zich in plaats van als dader onbeschaamd in de rol van slachtoffer te presenteren. Door externalisering van schuld bewerkstelligt Reynaert die rolomkering: zijn bloeddorstigheid weet hij als slachtofferschap voor te stellen. Door anderen (Grimbeert, Isegrim, Bruun en Tibeert en zijn eigen vader) te beschuldigen van een onwaarachtig complot tegen de koning, waarmee hij tevens zijn diefstal van de schat rechtvaardigt, plaatst hij zijn slachtoffers en tevens aanklagers in de rol van daders van hoogverraad en zichzelf in die van slachtoffer van een onrechtvaardig vonnis. In zijn tweede biecht toont hij zich teleurgesteld in vrienden en familie die hem steeds belogen en bedrogen zouden hebben, terwijl dat precies is wat hij met de andere dieren doet. Met zijn complottheorie heeft de vos de boden die hij al eerder vanwege lijfsbehoud te grazen had genomen door ze in een hinderlaag te lokken, opnieuw tot slachtoffer gemaakt, nu met beschuldiging van hoogverraad.

Psychopaten verschuiven de schuld naar anderen als reflex. Daarmee keren ze de rol van dader en slachtoffer om en weten ze zichzelf als slachtoffer in plaats van dader te profileren.

10. *Ontlopen van straf*

Misdaden blijven onbestraft, dankzij leugens, bedrog en manipulatie waarmee koning Nobel wordt misleid. Reynaert heeft met zijn leugen over het verijdelde complot tegen de koning en met zijn voorgewende pelgrimstocht, zichzelf met succes als held en slachtoffer voorgesteld en de aanklagers en bode (Bruun, Isegrim en Tibeert) als daders. De koning spreekt hem vrij en arresteert aanklagers en bode (Bruun en Isegrim).

Reynaert heeft de rechtsgang met bedrog en manipulatie geheel naar zijn hand gezet. Reynaert, wiens gedrag niet wordt aangestuurd door enig moreel besef,¹⁵ al wil hij regelmatig anders doen geloven, en die bij voortdurende rechten van anderen met voeten treedt, weet voortvluchtig te blijven dankzij een web van leugens en bedrog.

Dankzij dergelijke manipulatietactieken blijven tal van psychopaten buiten de gevangenis en zijn soms zelfs maatschappelijk succesvol (corporate psychopath; Fritzon, Brooks & Croom, 2019).

Het veronderstelde psychopathieprofiel van de vos als romanpersonage behelst veelsoortige criminaliteit, zowel diefstal als geweldsmisdrijven (verkrachting, mishandeling, moord) en in een valstrik lokken. Maar de vos draagt ook een masker van charme en welbespraaktheid en heeft een grandioos zelfbeeld. Hij weet een overtuigend toneelstuk van schijnheiligheid op te voeren. Voor zover hij verantwoordelijkheid lijkt te nemen voor zijn wangedrag, gaat het hem er louter om aan strafing te ontkomen, bijvoorbeeld door te biechten of op pelgrimstocht te gaan.¹⁶ Met leugens, bedrog en manipulatie als rode draad in zijn handelen baant Reynaert zich een weg door het leven in de wildernis en in het dorp. Daarmee zijn de interpersoonlijke en affectieve latente factor van psychopathie in ruime mate aanwezig bij de doortrapte en gewetenloze vos. Empathie, schuldbesef en berouw zijn hem wezensvreemd. Zijn levensstijl is parasitair; anderen dienen louter instrumenteel om in zijn behoeften en belangen te voorzien, ongeacht de schade die hen dat toebrengt. Wreedheid, externalisering van schuld en leedvermaak blijken uit de diverse mishandelingen die hij begaat of indirect bewerkstelligt. Met zijn gebrek aan impulscontrole, ontbrekende empathie en antisociale gedrag plaatst hij zich buiten de hoofse maatschappelijke orde en ontwricht die zelfs.

Reynaert vertoont zowel de interpersoonlijke en affectieve kenmerken van psychopathie (factor 1 uit het model van Hare) als de antisociale levensstijl en gedragingen (factor 2 uit het model van Hare) (Hare & Neumann, 2008).

Alle drie de dimensies van het triarchische model van psychopathie (Venables, Hall & Patrick, 2014) krijgen invulling in het handelen van Reynaert:

- **Disinhibitie: impulsief en onbetrouwbare levensstijl**
Slechte impulscontrole en lage frustratietolerantie liggen ten grondslag aan de geweldsmisdrijven waarop de aanklachten tegen Reynaert betrekking hebben. Ook in de loop van het verhaal doen zich momenten van ontbreken van impulsbeheersing en van reactieve agressie voor.
- **Gemeenheid: kilheid en agressie**
Misbruiken van anderen middels leugens, bedrog en manipulatie vormt een rode draad in het dierenepos. Empathie en schuldbesef over de gevolgen voor zijn slachtoffers zijn Reynaert vreemd.
- **Onverschrokkenheid: immuniteit voor gevaar en stress en grandioze zelfpresentatie en welbespraaktheid creëren de ruimte voor manipulatie door leugens en bedrog waarmee de vos zijn antisociale persoonlijke doelen bereikt die overigens niet door visie op de lange termijn, maar door slecht beheersbare impulsen en door schadebeperking van eerdere wandaden zijn ingegeven.**

Samenvattend kan gesteld worden dat het gedrag van het personage Reynaert de vos veel elementen bevat die in een psychopathische persoonlijkheidsstoornis passen, inclusief de ogenschijnlijke controverses tussen zijn innemendheid en meedogenloosheid.

Scoring van het personage Reynaert op de PCL-R

Om het romanpersonage te toetsen aan criteria die gelden voor het construct psychopathie en te kunnen plaatsen ten opzichte van normen (grenswaarde en percentielscore-intervallen), is gepoogd op grond van de tekst van het dierenepos (in moderne bewerking) op de twintig

items die de PCL-R vormen een score toe te kennen. De handleiding gaat uit van een interview en collaterale informatie (uit dossiers en van informanten) op basis waarvan scoring dient plaats te vinden. Die rijkdom aan informatie is in dit geval niet aanwezig. De tekst van het dierenepos bevat aanzienlijk beperkter informatie qua tijdspanne, perspectief en levensdomein dan een afgenomen interview en collaterale informatie bieden. Daarom valt te betogen dat scoring van de romanfiguur op dit forensisch-psychologisch instrument oneigenlijk gebruik ervan is. Naar verwachting leidt scoring bij gebrek aan informatie tot onderschatting van het te meten construct.

Tabel 2 PCL-R items met scoring, indicatie daarvoor en tekstpassages

Item PCL-R ¹⁷	Item-score ¹⁸	Indicaties	Tekstpassages ¹⁹ ter toelichting
1. Glibness / superficial charm (gladde prater / oppervlakkige charme)	2	Reynaert is welbespraakt en glad, verbaal misleidend, maar maakt met zijn valse vleierij en schijn van tot inkeer komen een onoprechte indruk.	<p>Ach, wat kon Reynaert toch mooi praten en een goede indruk maken! Maar boosaardig was zijn hart,</p> <p>Grimbeert, allerliefste neef, ik zucht van zorgen en ik beef van schrik. Ik wil biechten. Nu! Hier ter plekke! Hier, bij u!</p> <p>De koning zei: ‘Wel, wel, Reynaert! Ach, Reynaert, valse opponent! Dat mooie redenaarstalent van jou, dat helpt je nu geen zier.’</p> <p>Reynaert over het verzonnen complot tegen de koning: De koning, zoals ik hem kende, was hooggeboren en zachtaardig en voor iedereen rechtvaardig. Ik besepte dan ook dadelijk dat een wissel schadelijk zou zijn geweest voor iedereen.</p>

<i>Item PCL-R¹⁷</i>	<i>Item-score¹⁸</i>	<i>Indicaties</i>	<i>Tekstpassages¹⁹ ter toelichting</i>
2. Grandiose sense of self worth (sterk opgeblazen gevoel van eigenwaarde)	2	Reynaerts superieure zelfpresentatie staat in schril contrast tot zijn reputatie en de aanklachten tegen hem.	Reynaert nadat hij met de das is verschenen op de hofdag: 'Laat ons midden door het volk gaan!' Hij nam daarbij een houding aan van grote superioriteit als was hij zelf een majesteit en had hij niets verkeerd gedaan. Zelfverzekerd ging hij staan voor koning Nobel en hij zei: Nu hij de koning in zijn macht had, zei hij: 'Koning, houd uw mond en luister goed naar wat nu komt.'
3. Needs stimulation / prone to boredom (prikkelhongerig / neiging tot verveling)	0		
4. Pathological lying (pathologisch liegen)	0		

Item PCL-R ¹⁷	Item-score ¹⁸	Indicaties	Tekstpassages ¹⁹ ter toelichting
5. Conning/manipulative (list en bedrog / manipulerend gedrag)	2	<p>Reynaert bedient zich doelgericht van leugens en bedrog omwille van persoonlijk voordeel. Hij doet zich voor als kluisenaar/pelgrim en misleidt de dieren (de haan Cantecler, Bruun de beer, Tibeert de kater, Cuwaert de haas en ten slotte koning Nobel) daarmee en met zijn valse voorspiegelingen en beloften. Zo lokt hij hen in hinderlagen waaruit hij voordeel put. De uitvoering is koel, zelfverzekerd en brutaal. Reynaert weet anderen zo te manipuleren dat zij mishandelingen over zich afroepen.</p> <p>Het verzonnen complot waarin zijn aanklagers en anderen als schuldigen worden voorgesteld en dat hij als een held verijdeld zou hebben, is zijn grootste leugen. Daarmee manipuleert hij de koning zodanig dat die van zijn tegenstander zijn medestander wordt en hem vrijspraak verleent. Dankzij een voorgewende pelgrimstocht valt hij niet door de mand als de schat, die hij ten bewijze van het vermeende complot zou tonen, er niet blijkt te zijn.</p> <p>Belijn de ram wordt belast met het corpus delicti van de moord op Cuwaert, bedoeld voor de koning (rechter) die daardoor inziet bedrogen te zijn.</p>	<p>Koning Nobel: Maar ik vraag u heel formeel: wees geweldig op uw hoede, want Reynaert is een hele goede intrigant. Hij zal liegen, smeken, hij zal u bedriegen met zijn mooie praatjes.</p> <p>Reynaert was bepaald het type dat sluw en onbetrouwbaar is.</p> <p>Over Bruun de beer die verlost wordt naar de boom met honing: Al die honing wil ik geven, als gij voor mij ten beste spreekt. De hongerige Bruin bezweek en hij beloofde eeuwig trouw te zijn aan Reynaert. Ja, hij zou zijn beste vriend, zijn kameraad, zijn steun zijn en zijn toeverlaat, als hij die honing maar kon krijgen! [...]</p> <p>Hij zag dat hij bedrogen was, begon te brullen en te huilen, maar zijn poten en zijn muil zaten zo onwrikbaar klem, dat er geen hoop meer was voor hem.</p> <p>Over Bruun de beer liegt Reynaert tegen Tibeert de kater: Bruin is hier geweest, de beer, maar die ging onbeschoft tekeer!</p> <p>Reynaert: Aan listen heb ik geen gebrek,</p> <p>‘De koning is erin gelopen!’ dacht Reynaert hierop opgewekt</p> <p>Reynaert daalde snel weer af, kwam kort daarop terug en gaf zijn vriend Belijn de reistas, waarin het hoofd van Cuwaert was verstopt. Hij hing de reistas – vals zoals hij was – rond de hals van Belijn, en dan beval hij hem in geen geval de brief op voorhand in te zien,</p> <p>koning Nobel rouwt omdat: ik door een booswicht zo bedrogen ben, dat ik het nooit te boven kom. Ik zou mij kunnen slaan, zo ben ik in de zak gedaan! Mijn reputatie is verloren en de dapperen die te voren boezemvrienden waren: Isengrim en Bruin, zijn door een valse pelgrim van mij afgepakt.</p>

<i>Item PCL-R¹⁷</i>	<i>Item-score¹⁸</i>	<i>Indicaties</i>	<i>Tekstpassages¹⁹ ter toelichting</i>
6. Lack of remorse or guilt (gebrek aan berouw of schuldgevoel)	2	Reynaert interesseert zich niet voor de (letsel)schade die hij anderen berokkent, maar is louter geïnteresseerd in zijn eigen belang. Wanneer hij ten overstaan van Grimbeert biecht, dient dat zijn eigen belang en hij toont geen besef van de ernst van zijn wandaden die onherstelbaar zijn.	Reynaert keerde met plezier terug naar huis en liet neef Tybeert achter in paniek en grote doodsangst. Toen sprak Reynaert: 'Ik heb misdaan jegens alle dieren die nu leven. Vraag God dat Hij mij wil vergeven! Door mijn schuld heeft nonkel Bruin nu een bloedkorst op zijn kruin. Tybeert liet ik muizen vangen, terwijl ik wist dat hij zou hangen in de schuur van de pastoor. Verder schaam ik mij ervoor dat ik het aantal kinderen van Cantecleer liet minderen. Hij beschuldigt mij terecht: Ik heb er veel omver gelegd. Zelfs de koning heb ik vaak gekrenkt en kwaad gemaakt en ik heb de koningin beledigd! Ach, ik hoop dat binnenkort weer goed te kunnen maken!'
7. Shallow affect (ontbreken van emotionele diepgang)	1	Gevoelsuitingen lijken teatraal en onoprecht, de vos meent er niets van, blijkens zijn handelingen zoals de moord op Cuwaert.	Reynaert stond naast de koningin, die hij nu meer dan ooit beminde: 'Bid voor mij, Mevrouw, indien U wil dat wij elkander wederzien.' Luister hoe het afloopt met Reynaert. Hij speelde zo'n verdriet toen hij de koning achterliet dat menig oog vol tranen liep. Hij keek naar Cuwaert en hij riep: 'Ach Cuwaert! Moeten wij hier scheiden! Wilt ge mij niet begeleiden'
8. Callous / lack of empathy (kil / gebrek aan empathie)	2	Gevoelens, rechten en welzijn van andere dieren hebben geen betekenis voor Reynaert. De vos toont geen enkele bekommernis over de gevolgen van zijn wandaden, geen enkel medeleven met zijn slachtoffers en drijft zelfs op sadistische wijze de spot met hen.	Luister maar hoe die brutale Reynaert daar met zijn eigen oom de draak stak! 'Eet maar voort op uw gemak!' Toen hij de door pijn gevelde beer zag liggen op de grond voelde Reynaert zich terstond weer blij. Hij schold hem flink de huid vol, lachte hem ook vierkant uit. Tybeert schaamde zich en gauw sprong hij door het gat naar binnen. Maar voor hij zich goed kon bezinnen, zat hij met zijn kattenkop gevangen in een vossenstrop. Wat lachte Reynaert hem toen uit!

<i>Item PCL-R¹⁷</i>	<i>Item-score¹⁸</i>	<i>Indicaties</i>	<i>Tekstpassages¹⁹ ter toelichting</i>
9. Parasitic lifestyle (parasitaire levensstijl)	2	Met al zijn huizen lijkt hij boven zijn stand te leven. Links en rechts doet hij zich te goed aan andere dieren. Voor zijn pelgrimsattributen (tas en schoenen) eist hij stukken huid op van de beer en de wolf die slachtoffer zijn geworden van zijn leugenachtige complottheorie.	<p>Al was hij ooit een felle rover</p> <p>Huizen had Reynaert meer dan veel, maar Maupertuus was het kasteel dat bij gevaar en grote nood het best van al bescherming bood. Vandaar dat Reynaert momenteel zijn domicilie had in dit kasteel.</p> <p>Hoor hoe Reynaert ze trakteerde! Reynaert eiste, nogal wreed, dat men hem een reistas sneed uit de rug van Bruin, een pel-, grimstas uit stevig berenvel van één voet lang en één voet breed.</p> <p>Zo heeft die valse pellegrim verkregen dat heer Isengrim gestroopt werd aan zijn voorste poten. Zo heeft hij de huid verloren van zijn knieën tot zijn klauwen.</p> <p>Reynaert tegen zijn gezin: En bij wijze van verzoening, doet de koning Cuwaert hier aan ons cadeau. Voor ons plezier!</p>
10. Poor behavioral controls (gebrekkige beheersing van het gedrag)	1	Reynaert is lichtgeraakt en opvliegend. Op een constatering omtrent zijn vraatzucht, reageert hij beledigd en agressief.	<p>Grimbeert keek naar zijn gelaat en zei: 'Jij, onbeschaamde veelvraat! Je kijkt haast scheel van de begeerte.' Reynaert zei: 'Gij zijt verkeerd!' Het kwetst mij dat ge zoiets denkt, terwijl ik aan het bidden ben!</p>
11. Promiscuous sexual behavior (promiscue seksueel gedrag)	1	Buitenechtelijke relatie met de wolvin.	<p>De wolf Isengrin: 'maar dat hij mijn huwelijksleven heeft verwoest, dat moet gewroken!'</p> <p>Grimbeert de das: 'Die twee, die houden van elkaar! Het is al meer dan zeven jaar dat Reynaert in 't geheim intiem is met de vrouw van Isengrin.'</p>
12. Early behavior problems (gedragsproblemen op jonge leeftijd)	0		
13. Lack of realistic, long term goals (ontbreken van realistische doelen op de lange termijn)	0		

<i>Item PCL-R¹⁷</i>	<i>Item-score¹⁸</i>	<i>Indicaties</i>	<i>Tekstpassages¹⁹ ter toelichting</i>
14. Impulsivity (impulsiviteit)	1	Reynaert slaat in een opwelling toe om dieren te verschalken. Hij kan zich slecht bedwingen.	Reynaert vloog er met een sprong op af, zodat de pluimen stoven. 'Maar oom! Zit er bij jou hierboven soms iets los? Wat ga je doen?' riep Grimbeert. 'Wil je voor zo'n hoen hervallen in het zondig leven waarvoor jij nog maar zoëven absolutie hebt gekregen?' Reynaert zei: 'Ach, hou me tegen.'
15. Irresponsibility (onverantwoordelijk gedrag)	1	Reynaert voelt zich geenszins gebonden aan de hoofse samenleving. Loyaliteit jegens de andere dieren heeft hij niet. Vossenvrouw Hermelijn wordt meegesleept in het web van leugens waarmee de vos ad hoc zijn vege lijf redt.	'Hermelijn, wat zoudt gij peenzen als wij ons daarheen begeven om daar zeven jaar te leven in de anonimiteit. Er wacht ons daar een mooie tijd en niemand die ons daar bespiedt. Zeg ik nog meer, dan lieg ik niet.' 'Maar, Reynaert!', zei vrouw Hermelijn, 'Waarom zou dat nodig zijn?'
16. Failure to accept responsibility (geen verantwoordelijkheid nemen voor het eigen gedrag)	2	Reynaert miskent zijn aandeel in de ellende die andere dieren door zijn manipulatief handelen, ten deel gevallen is.	En wat betreft de kater Tybeert: als iemand die bij mij logeert ongevraagd uit stelen gaat en zo in de problemen raakt, is dat dan mijn verantwoordelijkheid?
17. Many short-term marital relations (veel kortstondige partnerrelaties)			
18. Juvenile delinquency (jeugdcriminaliteit)			
19. Revocation of conditional release (schending van voorwaarden bij voorwaardelijke veroordeling en/of achterwege blijven van vervroegde of voorwaardelijke invrijheidstelling)			

Item PCL-R ¹⁷	Item-score ¹⁸	Indicaties	Tekstpassages ¹⁹ ter toelichting
20. Criminal versatility (veelsoortige criminaliteit)	2	<p>Mishandeling van de wolf Isegrim, de haas Cuwaert, de welpen, verkrachting van de wolvin, diefstal, moord op kuikens en op de hen Coppe en op de haas Cuwaert. De wandaden blijken niet alleen uit de aanklachten tegen de vos, maar ook uit de biecht van de vos ten overstaan van Grimbeert de das. Reynaert wordt ter dood veroordeeld voor zijn misdaden.</p> <p>Van de delictcategorieën van de PCL-R zijn er zeven aan de orde:</p> <ol style="list-style-type: none"> Vermogensdelict (diefstal worst, aanzet tot diefstal muizen; diefstal van de schat²⁰) (zware) mishandeling van diverse dieren met letsel tot gevolg (Cuwaert, Isegrim, Bruun, Tibeert) Levensdelicten (moord op de kuikens en kip Coppe en op Cuwaert) Seksueel misdrijf (verkrachting wolvin) Oplichting (valse hoedanigheid aangenomen: pelgrim) Gijzeling (van de boden door hen in een hinderlaag te lokken) Belemmering van politie/justitie (door ondermijning van de rechtsgang die de hofdag moest zijn). 	<p>Hij laat mij aan de schandpaal staan, Hij pest mij en slaat mij bont en blauw, Maar 't ergste is: hij heeft mijn vrouw Verkracht! En dan heeft die sadist Mijn arme kinderen bepist [...]</p> <p>Zij zijn sindsdien volkomen blind!</p> <p>En vond daar meester Reynaert sleuren Aan Cuwaerts kop. Het heeft niet veel Gescheeld of hij had hem gekeeld.</p> <p>Hij had een zwarte draagbaar bij Waarop een dode kip lag: Coppe. Reynaert had haar bij de krop Gepakt en hals en hoofd eraf gebeten. [...]</p> <p>Ik kon helaas niet meer vermijden Dat hij er één heeft uitgekikt, Vermoord, verscheurd en doorgeslikt.</p> <p>Het hulpgeroep hield vrij snel op, Omdat Reynaert Cuwaerts strottenhoofd in tweeën had gebeten.</p> <p>Toen sprak Reynaert: 'Ik heb misdaan jegens alle dieren die nu leven. Vraag God dat Hij mij wil vergeven! Door mijn schuld heeft nonkel Bruin nu een bloedkorst op zijn kruin. Tybeert liet ik muizen vangen, terwijl ik wist dat hij zou hangen in de schuur van de pastoor. Verder schaam ik mij ervoor dat ik het aantal kinderen van Cantecler liet minderen. Hij beschuldigt mij terecht: Ik heb er veel omver gelegd. Zelfs de koning heb ik vaak gekrenkt en kwaad gemaakt en ik heb de koningin beledigd! Ach, ik hoop dat binnenkort weer goed te kunnen maken!'</p>
totaal	21		

Aan de meeste items kan een score toegekend worden, maar bij sommige items is dat niet goed mogelijk. Dat is gevolg van het feit dat het een romanfiguur betreft en geen levensecht persoon en dat de informatie daardoor beperkt is. Een interview dat anamnestiche gegevens en informatie over de interpersoonlijke stijl oplevert ontbreekt, evenals collaterale informatie uit dossiers en van bekenden. De tekst van het dierenepos en interpretaties van gebeurtenissen en van Reynaert als romanpersonage in secundaire literatuur zijn de bronnen.

In hoeverre de wandaden mede gemotiveerd zijn door behoefte aan opwinding en sensatie (item 3) is niet duidelijk.

Pathologisch liegen (item 4) komt niet voor, wel doelgericht liegen (item 5). Dat is inherent aan de beperking van een verhaal, waarin alles functioneel is.

Aan gedragsproblemen op jonge leeftijd (item 12) kan geen score toegekend worden doordat het verhaal een beperkt tijdsperspectief heeft, ingeperkt tot de hofdag. Weliswaar beweert de vos over zichzelf dat hij ooit een aardige jonge vos was ('Ik was ooit een lieflijk kind, goed opgevoed en welgezind.'), maar voor wat dat waard is! In onderzoek waarbij filmpersonages werden gewaardeerd op de PCL-R bleek eveneens dat er onvoldoende informatie was om gedragsproblemen in de jeugd een score te geven (Davis, Frederick, & Corcoran, 2020).

Door diezelfde tijdsinperking is het ontbreken van doelen op de lange termijn (item 13) niet na te gaan.

Jeugdcriminaliteit (item 18) valt bij gebrek aan informatie over het verleden niet te scoren.

Aan schending van voorwaarden van vonnis, invrijheidsstelling of verlof (item 19) wordt geen score toegekend door het ontbreken van informatie over eerder contact met (de middeleeuwse variant van) politie en justitie. Niet ter zitting verschijnen en het ondermijnen van de rechtsgang door

criminaliseren van de uitvoerders van de uitspraak, met het verzonnen complot tegen de koning en de voorgewende pelgrimstocht, komt in dit verband wel enige betekenis toe. Tot in de twaalfde eeuw werd men schuldig bevonden aan het misdrijf van niet-verschijnen of versmading van de rechtsorde, wanneer men zonder excuus niet verscheen en dus ongehoorzaam was aan de dagvaarding.²¹

Het profiel van Reynaert wordt getypeerd door veelsoortige criminaliteit waarbij list, bedrog en manipulatie naast glibberigheid zijn instrumenten zijn. Het ontbreken van empathie en van verantwoordelijkheidsbesef faciliteert hem bij zijn criminele daden. Met een ruwe somscore van 21 (ruim 24 na correctie voor items waarover de informatie ontoereikend is) haalt de hoofdpersoon Reynaert uit het middeleeuwse dierenepos niet de grensscore van 30 om van psychopathie te kunnen spreken. Wanneer psychopathie niet als categorische variabele, dus als dichotomie opgevat wordt, maar als continue variabele, komt de ruwe score van 24 betekenis toe omdat bij deze score, vergeleken met gevangenen, een percentielscore van 51 hoort en vergeleken met forensisch-psychiatrische patiënten een percentielscore 67,5. Vergeleken met die forensische subpopulaties scoort de vos dus gemiddeld op de PCL-R. De vos vertoont op de interpersoonlijke en affectieve dimensies die factor 1 vormen – kil en meedogenloos in relatie tot anderen – duidelijk psychopathische trekken; vergeleken met gedetineerden heeft hij daarop zelfs een bovengemiddelde score (percentiel 86²²). Maar op de antisociale en levensstijl-factor – instabiele en sociaal deviante levensstijl – heeft de vos vergeleken met gedetineerden een benedengemiddelde score (percentiel 11). Dat hij ondanks veelsoortige criminaliteit waar de rechtszitting van de hofdag om draait, op de antisociale factor 2 een minder psychopathisch profiel vertoont, wordt verklaard door het feit dat item 20 bij geen van de factorscores wordt meegeteld. Overigens doet de factorlading (.67) van de variabele ‘criminal versatility’ op de antisociale factor niet onder voor de overige vier items die op die factor laden (Hare, Neumann & Mokros, 2018). Nu de drie items die betrekking hebben op de criminele

geschiedenis (18, 19 en 20) niet kunnen bijdragen aan factor 2, zoals ook het geval is in het onderzoek naar psychopathie bij filmpersonages (Davis, Frederick, & Corcoran, 2020), vormt de score op deze factor waarschijnlijk een onderschatting van de antisociale gedragsfactor van de agressieve vos. Gezien zijn hoge score op interpersoonlijke kenmerken en lage score op antisociale gedragskenmerken behoort Reynaert tot het hardvochtig-manipulatieve subtype psychopathie (Uzieblo & Smid, 2020). Een deel van de letselschade aan andere dieren weet de vos via manipulatie en bedrog toe te brengen en een deel brengt hij zelf direct toe, met name doodbijten. Hoge score op factor 1 gaat samen met positieve impressiemanagement (Hare, Neumann & Mokros, 2018). Dat gaat ook op voor Reynaert en draagt bij aan de ambivalentie in de perceptie.

Discussie

De toepassing van een persoonlijkheidsstoornis als diagnose op een romanfiguur is discutabel. Bedacht moet worden dat de grondlegger van het concept psychopathy, Hervey Cleckley (*The Mask of Sanity*), ook fictieve personages uit romans bespreekt, alsmede historische personen. De Griekse staatsman en generaal Alcibiades (vijfde eeuw voor Christus) werd door hem als psychopaat aangemerkt.²³ Op basis van Plutarchus' biografie is Alcibiades op de PCL-R gescoord. Recent werd onderzoek gedaan naar de vraag of filmpersonages voldoen aan de psychopathie criteria van Hare, door hen een waardering toe te kennen op de PCL-R (Davis, Frederick, & Corcoran, 2020).

Naar analogie van de *Goldwater rule* als richtlijn van de *American Psychiatric Association*, inhoudende dat een psychiater geen professionele uitspraken mag doen over publieke personen die hij niet zelf heeft onderzocht,²⁴ zou gesteld kunnen worden dat dit ook geldt inzake fictieve romanpersonages. Daarbij zou nog betoogd kunnen worden dat, anders dan in het geval van staatshoofden wier handelingen doen twijfelen aan hun mentale gezondheid, er met diagnostische uitspraken

over fictieve personages geen enkel maatschappelijk belang gediend is. Daartegen valt in te brengen dat fictieve personages geen schade gedaan kan worden door een mogelijk onjuiste diagnose en dat er ook geen sprake is van schending van privacy. Zij zijn immers geen personen maar cultuurobjecten. Bovendien gaat het argument dat er onvoldoende interview- en dossierinformatie beschikbaar en meegewogen zou zijn, niet op, want de roman (dierenepos) omvat het volledige domein aan feiten en omstandigheden. Voor juiste interpretatie daarvan moet evenwel kennis over de cultuurhistorische context waarin de roman geschreven is, worden verdisconteerd via secundaire literatuur.

Duiding van het interpersoonlijke gedrag van Reynaert de vos als romanpersonage in termen van psychopathie is niet onethisch, maar misschien wel discutabel vanwege het onrealistisch beperkte domein aan informatie dat het epos behelst en de onmogelijkheid van een klinisch interview. Toekenning van een scoreprofiel aan de vos als romanpersonage volgens de procedure zoals beschreven in de handleiding bij de PCL-R, moet daarom met terughoudendheid worden bekeken. De eerste reden daarvoor is het ontbreken van het PCL-R interview dat betrekking heeft op de belangrijkste levensdomeinen (opleiding/werk, toekomstplannen, financiën, gezondheid, gezin en seksualiteit) en tevens op middelengebruik en antisociaal gedrag. Alleen het verhaal levert de collaterale informatie: de aanklachten fungeren als dossiers en de dieren als informanten. Extra bronnen voor interpretatie van de tekst zijn secundaire literatuur zoals artikelen in dit tijdschrift. De tweede reden is dat de auteur zonder BIG-registratie, training en diagnostische ervaring met (forensisch-)psychiatrische patiëntenpopulatie en beoordeling op de PCL-R, een beperking vormt.²⁵

Via close-reading van het dierenepos in de prozaversie²⁶ is systematisch nagegaan welke passages bevestiging vormen (score 2 of 1) voor een of meer van de 20 PCL-R items. Per item zijn exemplarische bevestigende passages geciteerd²⁷ en is een parafrase van relevante verhaalelementen gegeven in termen van de itembeschrijving. Er zijn geen elementen

in het verhaal gevonden die conflicteren met een psychopathische duiding. Met een PCL-R totaalscore van 21 (na correctie voor niet-invulbare items een score van 24,7) haalt de vos niet de grensscore van 30 (of 26 voor onderzoeksdoelen). Zijn PCL-R-score is dezelfde als de gemiddelde PCL-R score die in onderzoek werd berekend over 28 personages uit 26 films. Wel heeft de sluwe vos een, vergeleken met gedetineerden, bovengemiddelde score op de interpersoonlijke en affectieve kenmerken die factor 1 bepalen, maar een ondergemiddelde score op de antisociale factor 2, mede doordat de items die zijn criminele geschiedenis betreffen, in de factor 2-score niet meegeteld worden. Maar de rechtszitting vanwege alle aanklachten over Reynaerts misdaden, die ter gelegenheid van de hofdag wordt gehouden, is in lijn met zijn score op veelsoortige criminaliteit, waarvan er zeven typen zijn geïdentificeerd (vermogensdelict, mishandeling, moord, seksueel misdrijf, oplichting, gijzeling, belemmering van justitie). Beperkte scoringsmogelijkheid wat betreft items die betrekking hebben op gedragsproblemen in het verleden, deed zich ook gelden in het onderzoek naar psychopathie bij filmpersonages (Davis, Frederick, & Corcoran, 2020).

Als culturele context van het dierenepos geldt de middeleeuwse feodale hoofse cultuur, waarin de rechtspraak door de koning in zijn rol als rechter was ingebed. De interpretatie van het Reynaertepos als omkering van een middeleeuwse hoofse roman (Reynaert, 2003; Van Daele, 1994), valt goed te rijmen met veronderstelde psychopathie van het hoofdpersonage. Herstel van de maatschappelijke orde in de buitenwereld, in opdracht van het hof, door de vos te berechten, leidt door diens grensoverschrijdende en de rechtsorde omverwerpende gedrag er juist toe dat normloosheid naar het hof wordt gebracht in plaats van dat wangedrag en normloosheid worden afgestraft en geëlimineerd. De rechtsorde en normen van het hof (koning Nobels wereld) worden overruled door de normloosheid van het hol (Reynaerts wereld), om vast te houden aan de basisoppositie 'hof versus hol' die Van Daele (1994) schetst. Er is niet louter sprake van een satire op de perverse hoofse samenleving, met in de

hoofdrol de vos als Robin Hood (Malfliet, 2018), maar van een satanische perversivering van het hoofse ideaal met de leugen over het complot der hovelingen tegen koning Nobel en de verijdeling daarvan door Reynaert. De hoofse waarden zoals deugdzaamheid, beheersing van drift, mildheid, hulpvaardigheid en edelmoedigheid contrasteren met psychopathische kenmerken zoals liegen, bedriegen en manipuleren, impulsiviteit, geringe frustratietolerantie, parasitaire levensstijl en antisociaal gedrag. Het doel van de hoofse gedragscode – in harmonie samenleven – komt in het gedrang doordat psychopathie inbreuk op regels impliceert alsmede antisociaal gedrag, zoals agressie en geweld en structureel conflict (Hare, 2020). Het vossenhol in de wildernis, waar wreedheid en onhoofsheid heersen en ruimte voor avontuur is, vormt de natuurlijke habitat voor psychopathie. In dergelijke chaos, waar geen sociale regels en normen gelden en in sensatiezucht valt te voorzien, gedijt de psychopaat. Tot een gang naar die onhoofse wereld in de vorm van Kriekeputte, dat geassocieerd is met duisternis en valsemunterij, wordt de koning aangezet. Buiten de hovelingen en de holbewoner zijn er nog de dorpingen, die vilein zijn en een lage moraal hebben. De psychopaat gebruikt hen instrumenteel, zet valstrikken op waarin zij als wapen tegen de hovelingen werken. In de confrontatie met agressieve dorpingen verliezen de hovelingen hun hoofse waardigheid.

Het psychopathische karakter van de vos als hoofdpersonage maakt dat het dierenepos het negatief is van een hoofse ridderroman. De door Reynaert afgebeten kop van Cuwaert, bij wijze van ‘brief’ meegegeven door Reynaert de vos in zijn lugubere pelgrimstas van berenhuid en bestemd voor koning Nobel, vormt de finale afrekening met de wereld van het hof (Reynaert, 1999). Het is tevens de ultieme destructie die de psychopaat teweegbrengt en die omstanders in verbijstering achterlaat. Het hoofse masker van Reynaert is afgefallen.

Reynaert, ‘dien fellen metten roden baerde’, geldt als meedogenloos, hardvochtig, hard, ruw, gevoelloos, bloeddorstig, boosaardig, gemeen en verdorven (Van Daele, 1994). Vanuit psychologisch referentiekader

beschouwd, verwijst dit samenstel van eigenschappen in de richting van psychopathie. De vraag of Reynaert als psychopaat te classificeren valt, kan beter geherformuleerd worden tot de vraag in hoeverre Reynaert een psychopatisch persoonlijkheidsprofiel heeft (DeMatteo & Olver, 2022). Bij scoring op de PCL-R heeft hij, vergeleken met gedetineerden en forensisch-psychiatrische patiënten een gemiddelde score (percentiel 51, respectievelijk 68). De onderkenning van een psychopatisch profiel in het personage Reynaert de vos op basis van zijn antisociale en gewelddadige gedragingen en vooral zijn doortraptheid dankzij list, bedrog en manipulatie, bevestigt de visie van Reynaertspecialisten die de vos niet beschouwen als een held die de feodale macht ondermijnt en corruptie bestrijdt, maar als een schurk: een leugenachtige en wrede bandiet (Reynaert, 2003). Het bevestigt ook de realiteitszin van de middeleeuwen toen de vos niet als een sympathieke schelm, maar als een doortrapte bandiet werd beschouwd (Janssens, 1992).

Hoewel er geen dwingend maatschappelijk belang bij een dergelijke duiding van het hoofdpersonage uit het dierenepos *Van den vos Reynaerde* is gelegen, is het opmerkelijk te constateren dat de psychopatische persoonlijkheidsstoornis al in de dertiende eeuw, dus zeven eeuwen voor het verschijnen van *The Mask of Sanity* van Hervey Cleckley halverwege de twintigste eeuw, blijkbaar werd gesignaleerd in z'n complexiteit en schadelijke effect voor de maatschappelijke orde en beschaafde samenleving; destijds aangeduid als 'scalp', de gewetenloze en zelfzuchtige intrigant aan het hof (Van Oostrom, 1984). Het maatschappelijke schaderisico dat inherent is aan deze persoonlijkheidsstoornis werd dus toen al ingezien.

Reynaert de vos is in dit artikel vanuit psychologisch perspectief ontmaskerd als personage met een psychopatisch profiel die op gewetenloze wijze met list en bedrog de samenleving ontwricht. Uit het verloop van de rechtsgang blijkt dat de samenleving geen adequaat antwoord heeft op deze zelfzuchtige en destructieve persoonlijkheidsstoornis.

Conclusie: psychopatisch profiel Reynaert verklaart ambigüiteit personage

Het beeld van het personage Reynaert de vos is ambivalent: 'is hij een schelm of een schurk?' is de vraag die meermalen werd gesteld. Voor het ambigue persoonlijkheidsprofiel van de vos die scherpzinnig oogt, maar vanwege zijn wandaden in het rechtsgeding dat tegen hem is aangespannen in beginsel veroordeeld wordt, biedt de persoonlijkheidsstoornis psychopathie een psychologisch model.

Elementen van de prototypische psychopaat die zich welbespraakt en innemend weet voor te doen, maar vervolgens de grenzen van anderen voortdurend overschrijdt met list, bedrog en manipulatie, anderen exploiteert, zonder enige gewetenswroeging of medeleven, zijn herkenbaar in Reynaert als hoofdpersoon van het dierenepos. Scoring van het romanpersonage op de PCL-R is discutabel omdat het forensisch-psychologisch interview ontbreekt en de literaire tekst als bron van informatie niet gelijk te stellen is aan informatie uit dossiers en hetero-anamnestiche informanten.

De totaalscore 21 (na correctie: 24) is vermoedelijk een onderschatting van de PCL-R-score die Reynaert de vos zou toekomen. Deze score (<normscore 30) rechtvaardigt niet hem aan te merken als psychopaat, maar wijst wel duidelijk op psychopathische trekken zoals kilheid en meedogenloosheid in de omgang met anderen en een sterke tendens tot manipulatie en bedrog, uitbating van anderen en externalisering van schuld. Verder heeft de vos een staat van dienst in veelsoortige criminaliteit. Het persoonlijkheidsprofiel met psychopathische trekken blijkt zowel uit zijn wandaden waarover klachten op de hofdag worden ingediend als uit de bedrieglijke en manipulatieve wijze waarop Reynaert zich van zijn dagvaardingen weet af te maken en vervolgens van zijn veroordeling weet te ontdoen met een volstrekt gelogen complottheorie waarbij niet hij maar zijn eerdere slachtoffers als daders worden aangeklaagd.

*De afloop van
het epos waar-
uit in ultimo
bedrog blijkt
en de bandiet
vrijuit gaat*

De psychopaat tart de grenzen van de maatschappij zodanig dat hij er de zwakten van aan het licht brengt. Maar dat laat onverlet dat hij een gewetenloze bandiet is met slechts een masker van schone schijn. De afloop van het epos waaruit in ultimo bedrog blijkt en de bandiet vrijuit gaat, toont de maatschappelijke onmacht in interactie met de psychopathische persoonlijkheid. Die onmacht is nog steeds actueel, zowel bij criminele als bij succesvolle psychopaten.

Psychopathie als psychologisch model voor het personage Reynaert incorporeert de ambiguïteit in het karakter van de vos en de ambivalentie in de perceptie daarvan. Zijn psychopathische profiel rechtvaardigt de opvatting dat Reynaert de vos een meedogenloze bandiet is die zijn innemende masker slechts als instrument voor manipulatie gebruikt. Bovendien verklaart zijn psychopathische persoonlijkheid de onmacht van de maatschappelijke orde om adequaat te reageren op zijn recidiverende en gewetenloze grensoverschrijdingen waarvan veel dieren slachtoffer zijn.

NOTEN

1 https://www.dbnl.org/tekst/_tie002200701_01/_tie002200701_01_0007.php.

2 <https://www.reynaertgenootschap.be/teksten/2012-walter-verniers-nieuwe-vertaling-van-den-vos-reynaerde/>.

3 N.B. Sandridge, 'Alcibiades as a "hub" for exploring psychopathic leadership across academic disciplines', in: *9th Annual Celtic Classics Conference*, Dublin, juni 2016.

4 H. Cleckley, *The Mask of Sanity: An attempt to clarify some issues about the so-called psychopathic personality*, 1976.

5 <https://dsm.psychiatryonline.org/doi/full/10.1176/appi.books.9780890425596.AlternatePersonalityDisorders>.

6 H. Vertommen, R. Verheul, C. De Ruiter & M. Hildebrand, *Hare's psychopathy*

checklist; Handleiding. Harcourt test publishers, 2002. Zie voor informatie over dit instrument: <https://kennisdatabank.efp.nl/instrumenten/pcl-r>.

7 De items 11 en 17 betreffende promiscuïteit en kortstondige partnerrelaties bleken weinig lading te hebben op de vier factoren waarop de andere achttien items wel laden (Bishopp & Hare, 2008).

8 A. Field, *Discovering statistics using IBM SPSS statistics*, SAGE Publications, 2015 (hoofdstuk 17).

9 https://richtlijndatabase.nl/richtlijn/psychiatrisch_onderzoek_in_strafzaken/onderzoek_naar_psychopathie/de_psychopathy_checklist-revised_pcl-r.html.

10 <https://mens-en-samenleving.infonu.nl/psychologie/23653-psychopathie-en-de-hare-checklist-pcl-r.html>.

11 Zie ook <https://www.reynaertgenootschap.be/teksten/van-den-vos-reynaerde/>.

12 https://www.dbnl.org/tekst/_tie002200701_01/_tie002200701_01_0007.php.

13 https://www.dbnl.org/tekst/_tie002200701_01/_tie002200701_01_0007.php.

14 'Maar toen ik van de borst af was,

en buiten speelde in het gras,

hoorde ik de lammetjes blaten.

Opeens kon ik het niet meer laten:

ik beet er eentje dood. Het bloed,

dat smaakte zo verschrikkelijk goed

dat ik ook het vlees probeerde.

Een delicatessen! Ik degusteerde

daarna nog twee geitenbokjes

die ik ergens in de bosjes

hoorde blaten. Daags nadien

deed ik het nog eens. Bovendien

werd ik almaar agressiever

tot ik op den duur niets liever

deed dan bijten. Kippen! Ganzen!

Als ik bloed tussen mijn tanden

Had, dan werd ik woest en wreed

En wat ik tegenkwam, dat beet

Ik dood, gewoon voor het plezier!

15 Psychopaths know what is right or wrong, but simply don't care, zie:

<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2840845/>.

16 'Wacht nog tot de galg gereed is,

dan geef ik een getuigenis

voor al wie hier aanwezig is

en vraag ik om vergiffenis

voor alles wat ik heb misdaan.
 't Is toch beter dat voortaan
 niemand meer terecht kan staan
 voor iets wat ik heb fout gedaan.'

17 Checklist om psychopathie te meten, zie <https://kennisdatabank.efp.nl/instrumenten/pcl-r>.

18 2 = ja; 1 = misschien / in een aantal opzichten; 0 = nee.

Bij items 17, 18, 19 en 20 gelden andere valuelabels.

Item 20: 2 = > vijf soorten misdrijven; 1 = vier of vijf soorten misdrijven; 0 = < vier soorten misdrijven.

Items kunnen niet gescoord worden als het dierenepos daarover geen informatie geeft. Secundaire literatuur kan als bron van collaterale informatie dienen.

19 *Van den vos Reynaerde naar het Comburgse handschrift* vertaald door Walter Verniers (2012). <https://www.reynaertgenootschap.be/teksten/2012-walter-verniers-nieuwe-vertaling-van-den-vos-reynaerde/>.

20 Het leugenachtig karakter van het complot voor de machtsgreep levert een bedenking bij het aanmerken van de diefstal van de schat als vermogensdelict, in het kader van scoring van veelsoortige criminaliteit. Toch besteedt Lippevelde (2012) in 'Het recht in het Middelnederlandse dierenepos Van den vos Reynaerde' (p. 91-93) enige aandacht aan die diefstal, en kwalificeert de juridische rechtvaardigingsgronden voor de diefstal – als had die werkelijk plaatsgevonden – als onvoldoende. Daarmee is de diefstal niet gelegitimeerd en dus als criminele daad te typeren.

Voorafgaand aan het verzonnen complot staat 'Luister nu hoe de schavuit hen bij de koninklijke neus neemt' en na afloop ervan dacht Reynaert: "De koning is erin gelopen." Zijn daarmee alle elementen in het gelogen complot tegen de koning en de verijdeling daarvan, vanzelfsprekend verzonnen? Misschien niet, want in Kriekeputte zou Reynout de jachthond, volgens Cuwaert valse munten hebben geslagen (https://www.dbnl.org/tekst/_vos001vosr25_01/_vos001vosr25_01_0010.php), zodat daar wellicht een schat te vinden zou zijn. Valsemunterij kwam in Vlaanderen voor en werd in 1248 al afgestraft met ophanging (<https://neerlandistiek.nl/2018/09/onderweg-naar-kriekeputte/>). In huidige wetgeving is voor strafbaarstelling van valsemunterij aansluiting gezocht bij vermogensdelicten zoals diefstal (<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-27494-3.pdf>).

Met de gefingeerde diefstal van de schat meet Reynaert zich een heldenrol aan en verblindt koning Nobel door hebzucht, waardoor die zijn rolvastheid in de rechtsgang verliest. De al dan niet verzonnen en illegaal verworven schat fungeert als een middel tot omkoping waarmee Reynaert zich vrijkoopt.

21 L. Lippevelde, *Het recht in het Middelnederlandse dierenepos Van den vos Reynaerde*. (Masterscriptie Universiteit Gent, 2012.)

- 22 <https://educatie-en-school.infonu.nl/methodiek/129005-percentielscores-uitleg-en-interpretatie.html>.
- 23 N.B. Sandridge, zie n. 3.
- 24 <https://psychiatry.org/news-room/goldwater-rule>.
- 25 Zie <http://www.hare.org/scales/pclr.html> en H. Vertommen e.a., zie n. 6.
- 26 André Bouwman en Bart Besamusca, *Over de vos Reynaert. Een prozavertaling van Van den vos Reynaerde* (2007) (https://www.dbnl.org/tekst/_tie002200701_01/_tie002200701_01_0007.php).
- 27 <https://www.reynaertgenootschap.be/teksten/2002-moderne-vertaling-van-van-den-vos-reynaerde-door-walter-verniers/>, zie n. 2.

BIBLIOGRAFIE

Psychopathie

- American Psychiatric Association, *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, 5th ed. Arlington, American Psychiatric Association, 2013.
- D. Bishopp & R.D. Hare, 'A multidimensional scaling analysis of the Hare PCL-R: Unfolding the structure of psychopathy', in: *Psychology, Crime & Law*, 14(2), (2008), p. 117-132.
- L. Claes, M. Decuyper, F. De Fruyt & P. Bijttebier, 'Psychologisch functioneren van personen met psychopathie', in: *Handboek psychopathie en de antisociale persoonlijkheidsstoornis*, De Tijdstroom. 2015, p. 103-115.
- K.M. Davis, A. Frederick & A. Corcoran, 'Using the Psychopathy Checklist to examine cinematic portrayals of psychopaths', in: *Aggression and violent behavior*, 52 (2020), 101424.
- David DeMatteo & Mark E. Olver, 'Use of the Psychopathy Checklist Revised in Legal Contexts: Validity, Reliability, Admissibility, and Evidentiary Issues', in: *Journal of Personality Assessment*, 104:2, (2022), p. 234-251.
- K. Fritzon, N. Brooks & S. Croom, *Corporate psychopathy: Investigating destructive personalities in the workplace*, Springer Nature, 2019.
- R.D. Hare & C.S. Neumann, 'Psychopathy as a clinical and empirical construct', in: *Annual Review of Clinical Psychology*, 4 (2008), p. 217-246.
- R.D. Hare, *Gewetenloos: De wereld van een psychopaat*, Uitgeverij Elmar, 2012.
- R.D. Hare, C.S. Neumann & A. Mokros, 'The PCL-R assessment of psychopathy: Development, properties, debates, and new directions', in: C.J. Patrick (Ed.), *Handbook of psychopathy*, The Guilford Press, 2018, p. 39-79.
- M. Hildebrand & C. de Ruiter, 'PCL-R psychopathy and its relation to DSM-IV Axis I and II disorders in a sample of male forensic psychiatric patients in the Netherlands', in: *International journal of law and psychiatry*, 27(3), (2004), p. 233-248.

M. Hildebrand, C.D. Ruiter, V.D. Vogel & P.V.D. Wolf, 'Reliability and factor structure of the Dutch language version of Hare's Psychopathy Checklist-Revised', in: *International Journal of Forensic Mental Health*, 1(2), (2002), p. 139-154.

Richtlijn voor de diagnostiek en behandeling van volwassen patiënten met een persoonlijkheidsstoornis. Onder auspiciën van de Stuurgroep Multidisciplinaire Richtlijnonwikkeling in de GGZ. FVGZ, NHG, NIP, NVvP, NVP, in samenwerking met deelnemende cliënten/familieorganisaties en beroepsverenigingen, Utrecht, Trimbos instituut/CBO, 2008.

A. Sanz-García, C. Gesteira, J. Sanz & M.P. García-Vera, 'Prevalence of psychopathy in the general adult population: A systematic review and meta-analysis', in: *Frontiers in Psychology*, 12, (2021), p. 1-14.

K. Uzieblo & W. Smid, 'Waarom we het vaak mis hebben over psychopathie', in: *De Psycholoog*, (3), 2020, p. 11-21.

N.C. Venables, J.R. Hall & C.J. Patrick, 'Differentiating psychopathy from antisocial personality disorder: A triarchic model perspective', in: *Psychological medicine*, 44(5), (2014), p. 1005-1013.

B. Verschuere, S. van Ghesel Grothe, L. Waldorp, A.L. Watts, S.O. Lilienfeld, J.F. Edens, J.L. Skeem, & A. Noordhof, 'What features of psychopathy might be central? A network analysis of the Psychopathy Checklist-Revised (PCL-R) in three large samples', in: *Journal of Abnormal Psychology*, 127(1), (2018), p. 51.

H. Vertommen, R. Verheul, C. De Ruiter & M. Hildebrand, *Hare's psychopathy checklist; Handleiding*, Harcourt test publishers, 2002.

Persoonlijkheid/karakter van Reynaert de vos

R. Broens, 'De onbarmhartige Reynaert', in: *Tiecelijn 23. Jaarboek 3 van het Reynaertgenootschap*, (2010), p. 259-278.

J.D. Janssens, 'Reinaert: schelm of schurk? Een sprong over de culturele kloof', in: *Tiecelijn*, 5 (1992), p. 11-17.

J.D. Janssens, 'Reinaerts felheid. Nog maar eens over de interpretatie van *Van den vos Reynaerde*', *Tiecelijn*, 14 (2001), p. 122-134.

J.D. Janssens, 'Dolen door het land van Reynaert. Het Reynaertonderzoek in het voorbije decennium: een hoogst persoonlijke kijk', *Tiecelijn 21, Jaarboek 1 van het Reynaertgenootschap*, (2010), p. 79-91.

L. Lippevelde, *Het recht in het Middelnederlandse dierenepos Van den vos Reynaerde; Een onderzoek naar de verhouding tussen recht en genre*. (Masterscriptie Faculteit rechtsgeleerdheid Universiteit Gent, 2012.)

R. Malfliet, 'Van den vos Reynaerde: A social discourse through a satiric looking-glass', in: *Reinardus. Yearbook of the International Reynard Society*, 30 (2018), p. 156-189.

R. Van Daele, *Ruimte en naamgeving in Van den vos Reynaerde*, Gent, Secretariaat van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1994.

F.P. van Oostrom (1983) *Reinaert primair; over het geïntendeerde publiek en de oorspronkelijke functie van Van den vos Reynaerde*, Utrecht, 1983. Ook verschenen zonder bijlagen in: Hans van Dijk en Paul Wackers (red.): *Pade crom ende menichfoude. Het Reynaert-onderzoek in de tweede helft van de twintigste eeuw*, Hilversum, 1999, p. 197-213.

F.P. van Oostrom, 'Benaderingswijzen van de Reinaert', in: *Historische letterkunde: facetten van vakbeoefening*, (1984), p. 13-33.

Benjamin van Tourhout, 'Reynaert de vos, een monsterlijke held of een engelachtige schurk?', in: *Tiecelijn 32. Jaarboek 12 van het Reynaertgenootschap*, (2019), p. 7-39.

Hans Overduin, *Goed volk | Van den vos Reynaerde (2)*, <https://sargasso.nl/van-den-vos-reynaerde-2/> (2021).

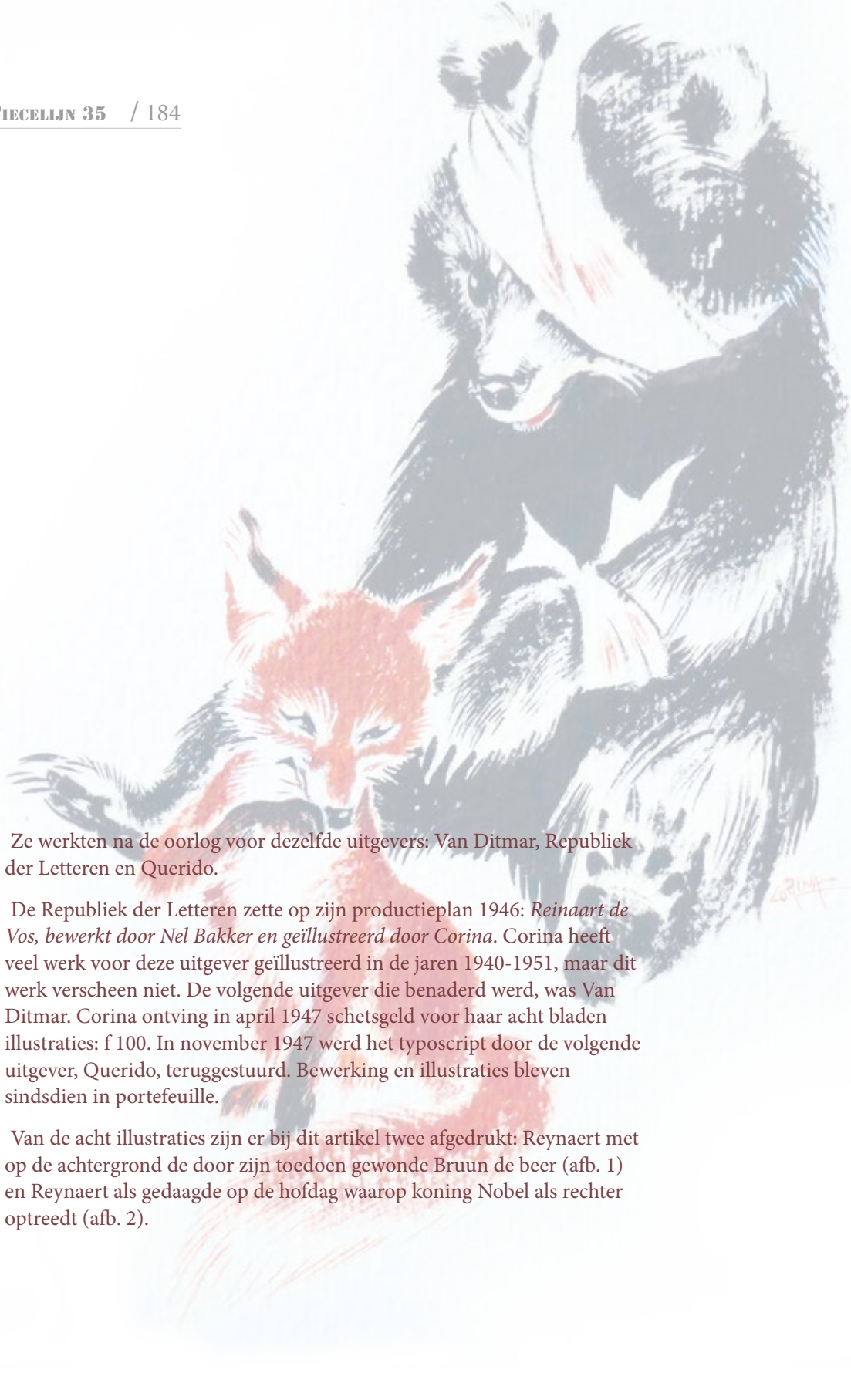
J. de Putter. 'The Enigmatic Death of Cuwaert: A Comparison between the *Roman de Renart* and the Dutch *Van den vos Reynaerde*', in: *Figurations animalières à travers les textes et l'image en Europe*, Leiden, Brill, 2021, p. 128-145.

J. Reynaert, 'Botsaerts verbijstering. Over de interpretatie van *Van den vos Reynaerde*', in: Hans van Dijk en Paul Wackers (red.), *Pade crom ende menichfoude. Het Reynaert-onderzoek in de tweede helft van de twintigste eeuw*, Hilversum, 1999, p. 267-283.

Freek van de Velde, 'Vogelvrij; Literaire schelmen in de rechtbank', in: *Oogst*, 2 (1) (2016), p. 21-29.

Naschrift

De illustraties bij deze bijdrage liggen mij nauw aan het hart. Het zijn pentekeningen van Corina Smit, uitgevoerd in zwart met een steunkleur voor de vos Reynaert. Mijn moeder, Corina Smit, was illustratrice, Nel Bakker vertaalster en toneelschrijfster (https://theaterencyclopedie.nl/wiki/Nel_Bakker). Ze kenden elkaar al uit de oorlog, toen Corina op de reclameafdeling van L. van Leer in Amsterdam werkte. Chocoladefabrikanten lieten hun wikkels en reclameproducten bij Van Leer produceren, waarbij Corina voor het ontwerp zorgde. Nel Bakker werkte als particulier secretaris bij W.C. Sickesz, chocoladefabrikant en wereldverbeteraar (zie: Nel Bakker, 'Mijn jaren met een miskend genie', in: *Het oog in 't Zeil*, okt.-dec. (1986), p. 42-48).

Ze werkten na de oorlog voor dezelfde uitgevers: Van Ditmar, Republiek der Letteren en Querido.

De Republiek der Letteren zette op zijn productieplan 1946: *Reynaert de Vos*, bewerkt door Nel Bakker en geïllustreerd door Corina. Corina heeft veel werk voor deze uitgever geïllustreerd in de jaren 1940-1951, maar dit werk verscheen niet. De volgende uitgever die benaderd werd, was Van Ditmar. Corina ontving in april 1947 schetsgeld voor haar acht bladen illustraties: f 100. In november 1947 werd het typoscript door de volgende uitgever, Querido, teruggestuurd. Bewerking en illustraties bleven sindsdien in portefeuille.

Van de acht illustraties zijn er bij dit artikel twee afgedrukt: Reynaert met op de achtergrond de door zijn toedoen gewonde Bruun de beer (afb. 1) en Reynaert als gedaagde op de hofdag waarop koning Nobel als rechter optreedt (afb. 2).